

AZ ÉRTELMEZÉS GÖRBÜLETEI

Mint azt már többször emlegettük: egy darab rendezői (és persze: kritikusí, nézői) értelmezése sokféle lehet. A publikumra tett hatás is igen sokszor esetleges. Kedves példánkat hozzuk fel erre a prédikáló papról és a szipogó cselédlányról. A tiszteletes épp Mária és József történetéről beszél. Észreveszi, hogy hátrább valamelyik padban egy fiatal cselédlány szipog. A lelkész elégedett, merthogy ilyen szépen prédikál. A valóságban azonban egészen más történt: a lány terhes a háziúrtól, s közben egy falubeli emberhez – aki hajlandó elvenni a megessett teremtést – adják férjhez, hogy mentsék, ami menthető: a veszett fejsze nyelét.

Ezt a példát nem csupán azért találtuk ki, mert valószerű, hanem: szemléletesen fejezi ki azt a bizonyos „lentről”-t és „fentről”-t, az értelmezés főbb dimenzióit, a mű lényegét illetően a térben és időben való lehetséges változásait, elgörbüléseit: módosulásait a szubjektumokban, olykor épp a „belealkotott” lényeggel homlok-egyenest ellentétes jelentkezéseit az egyéni tudatban. Azzal, hogy a cselédlány füle (a valóságban: tudata) a lelkipásztor szájából elhangzott „Úr” szót „házúrrá”, a bibliai Józse-

fet pedig falubeli János bácsivá alakítja, létszerűvé teszi a művet, „lefordítja”, kihagyja a teológiaiilag lényegest, a transzcendens elemet (a szeplőtelen fogantatás eszméjét stb.), a degradáló és nem az ingradáló értelmezést alkalmazza – s mindez roppant tanulságos. Arra hívja fel figyelmünket, hogy az értelmezésben, a műélvezetben igen sokszor éppen a „bealaktott lényeg” sikkadhat el, épp a legfontosabb alakulhat át. A fentebb említett transzcendens – létszerűvé válhat, megéltté, a költői filozófia pedig falvédőre való tanácsá silányul vagy – jobbik esetben – fabulába illő „tanulssággá” szelídül. Az írónak tudnia kell ezt, sorsába bele kell nyugodnia, azonban mégis igyekeznie kell annyira pontosá tenni mondandóit, hogy a szubjektív értelmezésnek minél kevesebb „elgörbülési” lehetőséget adjon. A színpadi szerző és műve – akárcsak a pap és prédikációja – mindig ki van téve ilyen írásba bele nem kalkulálható, latens hatáslehetőségeknek. Ezekért az író nem felelhet. Az író nem köteles tudni: ki melyik mondatánál miért csikorgatja a fogát, miért könnyezik, esetleg: kuncog vagy hahotázik. Mert hiszen még hőseiért sem felelhet egészen: ha már elindította őket írásbeli útjukra – saját törvényeik (öntörvényük) szerint haladnak sorsuk, sorsaik felé. Mindezt jóllehet tudnia kell az írónak, mégis pontosságával „csökken-

tenie kell a hibaszázalékot”, bizonyos értelmezőmódok lehetséges útjait el kell torlaszolnia.

Ezért láttuk szükségesnek, hogy Apáczai-darabunkban a szereplőket, a helyzeteket s a színmű többi komponensét utószavunkban kicsit részletesebben írjuk körül. Íme:

A szereplők, rövid jellemzése

Apáczai: soványnak, inasnak, izzó szeműnek képzeljük el. Egyetlen, kissé ellenszenves vonása olykor szinte szadisztikus, mazochisztikus hajthatatlansága (lásd például Doby tiszteletessel való jelenete). Ez azonban jelleme intranzigenciájából adódik: nemalkuvó – más jellemmel szemben áthatolhatatlan akar maradni, ő azonban minden jellemet át szeretne hatolni. Lobbanékony, konok típus. Kész a sértésre és a sértettségre. Van benne valami – paradoxon ez! – felvilágosult fanatizmus. Hiszen a felvilágosultság kezdetben ugyanolyan fanatikus lehet, mint bármi más. Megalkuvás is van benne (pl. a fejedelemmel szemben).

Basirius: az a fajta ember, aki egyetlen nagy történelmi ijedtség traumája nyomán mindenről hajlandó lemondani (műveltségéről, eszéről, becsületéről), csak hogy a történelem meg ne ismétlődjék. Népiesebben szólva: az, akit a történelemnek sikerült egy életre „berezeltetnie”.

Demagóg és gyáva, de nem született, öröklött, hanem szerzett gyávaság ez. Érvei így hát a maguk nemében ésszerűek, olykor meggyőzőek, sőt: nagyon is azok.

II. Rákóczi: nyers és „szívélyes” is, nagyon ravasz, okos férfi (művelt is!), aki tudja, mit kell tennie, hogyan vezesse e „kakasviadalt” vagy „bokszmérkőzést”, hogyan húzzon hasznot belőle. Az „ahol ketten veszekednek – a harmadik lesz a győztes” esetet játszatja el velük. „Felvilágosult zsarnok” ő.

Kereszturi: óvatos, egyensúlyozó, de jót akaró – Apáczait szerető ember. Akár durván is védeni akarja a másikat. Nincs bátorsága azt tenni, amit a másik, óva is inti, de titokban épp azért csodálja, amiért mindig meginteni, csendesíteni kényszerül.

Csulai: az események nagyhangú „kibice”. „Spontán közbeszólónak” akar látszani.

Rhédey: ugyanaz, de a katonaember szintjén.

Udvarmester: „körültekintő”.

Diák: izzó fülű, lelkes, talán egzaltált is, ám nincs híjával bizonyos diplomáciai érzéknek sem (élteti a fejedelmet, mintha tudná: ez milyen fontos Apáczainak, hiszen az ellenkező magatartással kompromittálná az „ügyet”).

Doby: rokonszenves, tiszta lelkű, öreg pap. Templomáért él-hal, annyira tisztán akarja megőrizni, hogy ez már-már az öncélú tisztaság határát súrolja. Félő ember.

Szeredai: az öreg kolléga, becsületes, de lapító, titokban szokott egyetérteni, de aki lelkiismerete szavára kötelességének érzi, hogy erről biztosítsa is a vádlottat (nyilván ezt is titokban). Aki azonban megijed, amikor Apáczai indulatos szavait hallja, mert nem kíván fültanú lenni. Van benne valami lappangó bátorság is. *Csavaró:* ugyanaz fiatalabb és kissé hevesebb változatban.

Első koldus: valamivel naivabb, mint társa. Úgy tűnik: „idealistább”, kevésbé számító. Hevesebb összeszólalkozásaik közben össze is verekedhetnek második koldusal, aki így is „le akarja rázni”.

Második koldus: szinte eksztázisban várja a „nagy halat”, a „nagy koldulást”. Számításai kegyetlenek és szívszorítóak. – A végén ártatlanul „átveszik” az „elhalasztott tragédiától” a stafétabotot. Ártatlanságuk mégsem teljes: csupán tudatlanságuk menti őket s a nyomor. Ám falánkságuk, közönyük annak sorsa iránt, akinek halálából hasznot akarnak húzni – el-tünteti rokonszenvüket. Sem sajnálatnunk, sem elítéltetnünk nem szabad őket: meg kell döbennünk pusztulásukon: hát valakinek mégis csak pusztulnia kell, ha már az egyik tragédia elhalasztódott! Mint említettük: hármójuk (a két koldus és Apáczai) sorsa a korabeli értelmiségi és a nép közötti óriási távolságra figyelmeztessen bennünket. A két koldus nem tudja,

hol és ki a „szövetségese”, annyira nem, hogy annak halálára spekulál. Apáczai nem tudja, kiknek akar segíteni a végén a dühödt tömeggel szemben. A két koldus első felvonásbeli szövegeiben („Ma nem lesz szerencsénk” stb.) mondás közben legyen valami sejtelem, előérzet.

E darabban tehát nincsenek csak „fehér” vagy csak „fekete” jelleme. A maga módján mindenkinek igaza van egy kicsit, többé vagy kevésbé.

A publikum: a színpadi publikum rendezői beállítása Apáczai hangulatát, érzéseit fejezi ki. Ez a publikum azért ilyen, mert ő ilyennek látja és érzi. Képzeljük el: egy ember áll a teremben, akit vádolnak, és senki sem véd: elveszettnek érzi magát, még a barátai, az ismerős arcok is idegeneknek tűnnek, közönyöseknek. A nézők jól láthassák ezt a színpadi publikumot! És végül: mivel női szereplő – mert óvakodtunk a drámai szöveg fellazításától – nincs a darabban, a színpadi hallgatóság között lehet. E nők ugyanazt a részvétlenséget fejezik ki: úgy jöhetnek be, mint a próbababák vagy manökenek, vagy mint a zenélőórákról ismert nőalakok, akik merevek, marionettszerűek. Olykor valóban higgyük azt, hogy – amint elhangzik – ezek a fejedelem katonái és feleségeik. Hivatalból jöttek ide.

Más megjegyzések

A szöveg: a szöveg már eleve enyhített archaizáltságát még tovább is lehet halványítani.

A vita: a vita valóban olyan legyen, mint amikor vérre megy a harc. Gyakran felugranak, leülnek, szembeállnak, kimennek a „ringbe”, majd – mintha a gong szólt volna – visszaülnek a padba egyet szusszanni, de közben kémlelik a másikat, vagy úgy hallgatják szövegét, mint aki közben lázasan a visszaütésre készül. A személyeskedő részeket nem szabad tompítani. Ilyen vitákon az ellenfelek mindenbe – még a nyelvbotlásokba is – belekapaszkodnak, nincs idő és tér az eleganciára. Emlékezzünk: mikor az ökölvívóknak már ütésnyi erejük sincs – megölelik egymást, hogy egyik se öklözhesen, de közben rá is nehezednek ellenfeleikre, mintegy ezzel is fárasztva a másikat, olykor meg egymás fülébe megfélemlítő szavakat is sziszegnek.

A darab szerkezetéről: mint látható, az első és harmadik felvonás szimultán játszódik. A közbülső pedig: az előzmény. Apáczai harmadik felvonásbeli szövegei (amikor a koldusokat nézi) eszünkbe kell hogy juttassák azt az emberi helyzetet, amikor az egyén nem sejtí, hogy kitalálta a helyzetet: nem tudja, hogy tudja. A közbülső felvonásban mindaz, ami az elsőben groteszkebbnek tűnik – történelmiesül. Ez

nem véletlen. Jelentése: a múlt két szimultán jelen (a koldusok és Apáczai) közé ékelődve összeköt két időszerűt: két külön futó párhuzamos sorsot találkoztat. Ami „lent” (a torony alatt) „ilyen” szinten, az „fent” (a toronyban) „olyan” szinten jelentkezik. Az első felvonás groteszkje nem tűnik el a másodikban sem (búvópatakszerű, olykor-olykor bukkan fel): például az udvarmester ceremóniája, a koldus megjelenése, Csulai és Rhédey közbeszólásai, a publikum „viselkedése” stb. A harmadikban a két szál (a groteszkebb és a történelmibb) egyesül: a két irányból jövő folyók beleömlenek egy harmadikba.

Díszletek, jelmezek: nem kell őket naturalista módon történelmiesíteni. „Mintha” korhű lenne, de mégsem. Az a „mintha”, ami a szöveg nyelvi archaizálásaira is jellemző, uralkodik a díszleten, a jelmezeken is. Nem árt, ha mindenből minél kevesebb van: díszletből is, jelmezből is.